

Kapitola 2.

Rekonceptualizace postojů k politickému režimu, jeho institucím a aktérům

Jednou ze základních premis společenskovedního výzkumu politických režimů je alespoň od dob Maxe Webera představa, že výkon politické moci musí být dlouhodobě legitimní [Weber 1997: 61–64; Lipset 1981; Habermas 2000]. M. Weber uvažoval o legitimitě jako o problému ospravedlnění výkonu moci, a přestože na legitimitu pohlížel spíše optikou vládnoucích v tom smyslu, že „každá moc má snahu se ospravedlnovat“, je pro něj legitimita vlastností vládních institucí, kterou jim připisují jednající subjekty [Weber 1997: 55, 62]. Obdobně jako M. Weber chápal legitimitu i Seymour Martin Lipset, podle nějž zahrnuje legitimita schopnost režimu vytvořit a udržovat přesvědčení, že existující politické instituce jsou nejvhodnější pro společnost [Lipset 1981: 64]. Juan Linz definuje legitimitu jako přesvědčení o tom, že i přes některé nedostatky jsou dané politické instituce lepší než jakékoli jiné, které by mohly být ustaveny [Linz 1988: 65]. Uvedené definice naznačují, že o legitimitě režimu se uvažuje jako o agregaci postojů veřejnosti k režimu a legitimita je vlastně pozitivní postoj veřejnosti k institucím, které jsou považovány za nejvhodnější formu vlády.

Legitimita demokratického režimu v ČR se z tohoto hlediska zdá být relativně pevná, i když některá dotazníková šetření naznačují – v závislosti na způsobu jejího měření – podporu demokratického způsobu vládnutí pouze u poloviny až tří čtvrtin veřejnosti;¹¹ tyto hodnoty zaostávají za těmi v západoevropských zemích (podrobněji viz kapitolu 3). Zároveň je už delší dobu přibližně polovina populace nespokojena s fungováním demokracie v Česku a ještě více lidí nedůvěřuje základním politickým institucím, jako je vláda, parlament nebo politické strany. Podle S. M. Lipseta [Lipset 1981] je legitimita režimu založena také na jeho výkonnosti a fungování, dosahování výstupů nebo také efektivitě vládnutí [obdobně též Easton 1965, 1975; Miller 1974a]. Demokratický režim tak může být v dlouhodobé perspektivě ohrožen tím, že pouze malá část veřejnosti je spokojena s jeho fungováním

¹¹ Kdykoli jsou v publikaci zjištění z dotazníkových šetření zobecňována na celou populaci, hovořím o občanech, veřejnosti, společnosti, lidech či jedincích.

a důvěřuje jeho hlavním aktérům a institucím. V této kapitole se zaměřím na zodpovězení otázky, zda se tyto různé postoje k politickému režimu a jeho institucím podmiňují nebo zda se jedná o odlišné a nezávislé postojové dimenze; v druhém plánu tak vlastně budu řešit otázku, zda může být legitimita české demokracie ohrožena nízkou spokojeností s jejím fungováním a nízkou důvěrou v základní politické instituce státu. V obecné rovině budu prozkoumávat, jaké různé dimenze postojů lidí zaujímají k politickému režimu a jeho institucím.

Abych mohl zodpovědět tyto otázky, představím v této kapitole nejprve různé způsoby uvažování o legitimitě a na ně navazující konceptualizace legitimacy politického režimu. Poté ukážu, jaké další koncepty politických postojů jsou vztahovány k legitimitě režimu, především koncepty, které v sobě obsahují hodnocení fungování režimu a jeho hlavních politických institucí a které jsou prezentovány v teoriích D. Eastona [Easton 1965, 1975], J. R. Montera, R. Gunthera a M. Torcala [Montero, Gunther, Torcal 1997] a M. Torcala a J. R. Montera [Torcal, Montero 2006]. Mezi tyto koncepty patří důvěra v politické instituce, politická nespokojenost a politické odcizení. Na základě analýz dat z dotazníkových šetření ukážu, že dosud užívaná odlišení a členění postojových dimenzí jsou nedostatečná. Proto představím vlastní teoretickou rekonceptualizaci struktury těchto postojů, která bude následně potvrzena na datech. V následujících kapitolách pak prokážu, že tyto postojové dimenze mají nejen odlišné zdroje a stabilitu vývoje v čase, ale i důsledky pro jednání.

2.1. Legitimita politického režimu jako stav mysli

Koncept legitimacy politického režimu spadá mezi množství konceptů ve společenských vědách, u nichž dlouhodobě panuje neshoda o jejich konkrétním významu a diskutuje se o tom, co představují [Connolly 2008; Galie 1956]. Navíc se jedná o koncept důležitý, neboť se vztahuje na jedné straně k normativním požadavkům subjektů moci na vládu a stát či obecně na vládnoucí, aby vládnutí probíhalo podle požadovaných pravidel, a na druhé straně k požadavkům vládnoucích na respekt a poslušnost od příslušníků daného politického systému. Zároveň je legitimita propojena s dalšími důležitými pojmy jako moc, autorita, práva a povinnosti, souhlas a stát. Jeden z důvodů obtížnosti uchopení pojmu legitimita může spočívat ve výše naznačené dvojakosti: na jedné straně se jedná o přesvědčení o správnosti politických institucí a vládnutí, které zastávají jedinci/subjekty moci, a na druhé straně jde o zdání o správnosti, jež prezentují vládnoucí nebo se alespoň toto zdání

snaží vzbudit [Barker 1990: 58–59]. Pro sociální vědce způsobuje nesnadnost uchopení konceptu legitimacy i to, že se jedná z principu o normativní koncept: legitimita je vyjadřována na základě nějakých hodnotících kritérií [Hurrelmann, Schneider, Steffek 2007: 3]. Dalším důvodem jsou obtíže při odlišení normativních základů poslušnosti a respektu k institucím od jiných motivací. Tento problém se ale týká především empirických přístupů ke zkoumání legitimacy. Naopak pro normativní přístup, který je typický především pro politickou a sociální filosofii, se o tak velký problém nejedná [Ansell 2001; Barker 1990; Beetham 1991].

Normativní přístup se snaží identifikovat kritéria a standardy, podle nichž by měl být politický režim hodnocen jako legitimní. Ač se jedná většinou o činnost politických filosofů a jiných odborníků, kteří hledají ideální politický režim nebo jen způsob politického rozhodování a reprezentování, i běžní lidé si někdy mohou pokládat podobné otázky. Ať v odborném či laickém diskursu, vždy je v tomto přístupu na legitimitu politické moci nahlíženo jako na důsledek kognitivního procesu. Legitimita je tak podle normativního přístupu ustavována rozumovým procesem, uvažováním o pravidlech politické hry.¹² Naopak empirický přístup se nezabývá normativními kritérii, ale zkoumá, proč a kdy lidé poslouchají a respektují konkrétní režimy a vlády. Jde tedy především o zkoumání toho, zda jsou naplněna normativní kritéria, jež lidé mají a jež mohou být jakákoli, resp. zda si lidé myslí, že jsou tato normativní kritéria naplněna. I v tomto případě se očekává relativně velké kognitivní úsilí na straně jedinců. Ale legitimita režimu může být i důsledkem pouhého postojového souhlasu s pravidly režimu bez jejich konkrétní znalosti a jejich promýšlení; tento souhlas může být důsledkem socializace, indoktrinace, anebo dokonce nezájmu. Kromě vyjádření podpory režimu v podobě hodnotového souhlasu, který může mít i podobu odpovědi na otázku v dotazníkovém šetření, totiž existuje možnost vyjádřit legitimitu režimu jednáním, resp. nejednáním: například podvolením se rozhodnutí státu a nekonáním ničeho proti jeho rozhodnutím a institucím v případě, že s nimi nesouhlasím.

Uvedené rozlišení podob vyjádření legitimacy reflektuje klasické členění Davida Eastona [Easton 1957], který při svých úvahách o legitimitě režimu rozlišil dva druhy podpory režimu: 1. jednání aktéra ve prospěch reži-

12 Rozlišení legitimacy jako důsledku: 1. kognitivní orientace; 2. postojového souhlasu; 3. souhlasu daného jednáním představila R. S. Stryker [Stryker 1994; 2000]. Tyto zdroje legitimacy lze zjednodušeně popsat jako: 1. souhlas po zhodnocení principů a zvážení výhod a nevýhod; 2. (nezvažovaný či automatický) souhlas; 3. nicnedělání. S tímto rozlišením legitimacy souvisejí i způsoby jejího zkoumání, které lze rozlišit na: 1. zkoumání postojů pomocí dotazníkových šetření; 2. zkoumání diskursivních praktik; 3. zkoumání jednání [viz Schneider, Nullmeier, Hurrelmann 2007].

mu; nebo 2. pozitivní orientace k cílům, zájmům a jednání dané instituce.¹³ V prvním případě se tato podpora manifestuje otevřenou akcí například hlasováním ve volbách nebo účastí na demonstraci. Naopak ve druhém případě se podpora navenek nemusí vůbec projevit, neboť se jedná o Eastonovým slovníkem „vnitřní formy jednání v podobě orientace či stavů mysli“. Tyto podporující orientace jsou hluboko vkořeněné soubory hodnot, predispozic a dokonce připravenosti jednat na podporu daného režimu. Tuto formu podpory mají lidé na mysli, když například říkají, že člověk je bytostný demokrat; nevyžaduje otevřenou akci, nicméně implikací je, že jedinec bude konat konzistentně s těmito postoji.

Legitimitu režimu budu v této kapitole a celé studii konceptualizovat jako postojové orientace k režimu, konkrétně jako přesvědčení o tom, že existující politické instituce jsou správné a vhodné. Pravidla vládnutí se v legitimním režimu stanou tzv. jedinými reálnými, podle nichž političtí aktéři jednají (viz v angličtině běžné slovní spojení *the only game in town*). V takovém režimu panuje shoda nad pravidly hry, na základě čehož lidé podporují a dodržují rozhodnutí, která jdou i proti jejich zájmům. Koncept legitimacy jako postoje v sobě nicméně skrývá již zmiňovanou dualitu. Na jedné straně se hovoří o tom, že legitimita režimu je souhlas s pravidly politické hry, která jsou chápána jako správná. Tím je myšleno hodnocení normativních základů režimu bez ohledu na realitu a fungování (normativní dimenze); jedná se o jakoby deontologizované pojetí legitimacy. Na druhé straně lze o legitimitě režimu uvažovat i na základě toho, jaké služby poskytuje a jak řeší problémy, jimž čelí (viz například Lipsetovo členění na legitimitu a efektivitu vládnutí). Tato druhá dimenze legitimacy v sobě obsahuje prvek hodnocení fungování režimu (instrumentální dimenze).¹⁴ Zároveň je toto členění velmi podobné rozlišení legitimacy na *ex ante* a *ex post*. V prvním případě se jedná o legitimitu jako souhlas s pravidly vlastně ještě před tím, než začnou platit, zatímco v druhém případě se jedná o hodnocení skutečného fungování režimu (podobně viz Barkerovo členění na normativní a sociální legitimitu [Barker 1990]).

13 V textu jsou používány pojmy podpora a legitimita režimu zaměnitelně. David Beetham nicméně rozlišil mezi legitimitou a podporou režimu na základě toho, že podpora režimu může být krátkodobá a může se týkat dlouhodobě nelegitimního uspořádání, například když armáda dočasně převeze v krizové situaci moc [viz Beetham 1993; opačně O’Kane 1993]. Zde se opět jedná o lipsetovské rozlišení legitimacy a efektivitu.

14 D. Inglehart a C. Welzel [Inglehart, Welzel 2005: 268–270] rozlišují, zda lidé podporují demokracii na základě hodnot jako takových (podpora demokracie jako správného a nejlepšího režimu), nebo instrumentálně jako efektivní režim (podpora demokracie, protože není nic lepšího a režim poskytuje určité výstupy). Na základě tohoto rozčlenění ukazují, že v postkomunistických státech je legitimita demokracie dosahována spíše na základě instrumentality, zatímco v západní Evropě na základě hodnot, nicméně zatím bez jakéhokoli důsledku pro nestabilitu režimu.

Uvedené dimenze legitimacy je možné odlišit pouze ve specifických situacích: například v době ustavování nového režimu je zřejmé, že jeho legitimita musí být založena na normativní a *ex ante* legitimitě (tato legitimita může být mimo jiné i důsledkem strachu z návratu minulého režimu a nadějí na vybudování nového, lepšího režimu, viz [Mishler, Rose 1996]). Na druhé straně v době konsolidace režimu už je velmi obtížné obě dimenze odlišit. Juan Linz [Linz 1988] dokonce tvrdil, že v zemích s významnou rolí státu v hospodářství je obtížné hovořit o politické legitimitě odděleně od legitimacy založené na dosahování cílů společnosti a řešení problémů. Většina autorů, kteří se věnují problematice politické legitimacy, klade důraz především na schopnost režimu vládnout a řešit problémy. V tomto smyslu podle S. M. Lipseta udržení legitimacy režimu závisí nejen na jeho podpoře ve veřejnosti, ale i na jeho výkonnosti a fungování, dosahování výstupů nebo také efektivitě vládnutí,¹⁵ tedy plnění základních funkcí vlády tak, jak si to představuje většina populace a silné skupiny uvnitř ní [Lipset 1981: kap. 3]. Tato schopnost režimu uspokojovat zájmy je pro S. M. Lipseta součástí širšího komplexu požadavků na politický režim, kterým je v obecné rovině schopnost vládnout – tedy nejen schopnost přijmout rozhodnutí, prosadit je a implementovat, ale i mocenská a znalostní kompetence k řešení problému. J. Linz na druhé straně upozornil, že zdrojem stability demokracie jsou vykazované schopnosti jejich reprezentací řešit hlavní rozvojové problémy doby, uvádět politiky a rozhodnutí do života a vypořádat se s nelояální opozicí [Linz 1978]. J. Linz tak tvrdí, že demokratické režimy musí mít alespoň schopnost přesvědčit veřejnost o tom, že efektivně vládnou.

Ať už jsou zdrojem legitimacy vykazování a přesvědčování občanů nebo naplnění určitých objektivních kritérií, jako typické se pro tyto studie ukazuje rozlišení mezi hodnocením režimu a hodnocením činnosti vlády (a politických institucí obecně). S. M. Lipset [Lipset 1981] při zkoumání důvodů pádu některých evropských režimů v době mezi válkami ukázal, že v době, kdy schopnost vlád řešit problémy klesla, pouze některé režimy zůstaly demokratické – a to ty, jejichž občané považovali režim za legitimní a jediný správný a neodvozovali jeho legitimitu pouze z instrumentálního hodnocení dosahování cílů. Hodnocení legitimacy politického režimu by tedy mělo být autonomní a nezávislé na hodnocení aktuální činnosti vlády. Legitimita režimu by měla být založena nejen na hodnocení jeho výkonnosti, ale měla by vycházet i z principů, svobod a práv, které ztělesňuje a poskytuje. Politický režim nemusí být ohrožován hospodářskými problémy a krizemi, politickým

¹⁵ Příklad anglického pojmu *performance* jako výkonnost či fungování úplně přesně nevystihuje podstatu originálu, v němž je vedle výkonnosti položen důraz i na výstupy.

pesimismem, politickými skandály či nepopularitou vlády a jejími opatřeními, dokud tyto fenomény nejsou interpretovány jako důsledek špatné konstrukce politického režimu [opačně Weatherford 1987; Fuchs, Klingemann 1995]. Toto tvrzení vychází nejen z teoretického předpokladu, že existují odlišné – hierarchicky uspořádané – úrovně politické podpory, jež jsou sociální vědci schopni analyticky separovat,¹⁶ ale i ze zjištění, že laická veřejnost je podobného rozlišování také schopna.

2.2. Legitimita politického režimu versus spokojenost s držiteli moci aneb difúzní a specifická podpora

Základní směr úvahám o podpoře politického režimu, jeho institucí a konkrétních držitelů moci položil David Easton [Easton 1965, 1975], který rozlišil podporu třem různým úrovním politických objektů: politické komunitě, režimu a autoritám.¹⁷ Politická komunita odkazuje k národu, a dokonce v širším významu k politickému systému. D. Easton definoval politickou komunitu jako „skupinu lidí, kteří se spojili, aby vytvořili ústavu, která bude regulovat jejich politické vztahy. Konkrétní struktura vztahů se může měnit, členové systému mohou být politicky různě odstupňováni, členění a přeskupování tak, že může dojít k zásadní změně struktury vládnutí. Nicméně dokud členové skupiny dávají najevo spojení k celé skupině (...), podporují existenci stejně a pokračující komunity“ [Easton 1965: 178]. Komunita byla pro něj kulturní entitou, jež transcenduje jednotlivosti formálních vládních struktur a jež zahrnuje základní identitu skupiny, která tvoří politickou jednotku. Důvod analytického vyčlenění této úrovně spočívá v přesvědčení, že žádný politický systém nemůže existovat, aniž by jeho členové byli ochotni podporovat jeho existenci a společně řešit spory a prosazovat rozhodnutí. Členové musí být pozitivně orientováni k sobě, musí spolu chtít žít v jednom státě či zřízení. Podpora politické komunity vychází ze společného skupinového pocitu například na základě národnosti, území, občanství nebo příbuzenství. Existence takového pocitu je vlastně vyjádřením podpory politické komunitě.

Pro uvažování o legitimitě české demokracie je podpora společné komunity svým způsobem bezpředmětná, neboť od rozdělení Československa v roce 1992 není integrita českého státu zpochybňována. Naopak, další dvě

¹⁶ Přehled konceptů a jejich operacionalizací, jež se týkají politické legitimacy či podpory, podává B. Westle [Westle 2007].

¹⁷ Odlišení podpory režimu a konkrétním autoritám u D. Eastona je podobné Parsonsovu odlišení podpory politické autority (instituce režimu) a politické moci (konkrétní držitelé) [viz Parsons 1963].

úrovně politických objektů jsou již mnohem důležitější. Pro D. Eastona se politický režim skládá ze všech uspořádání, která regulují způsob, jímž jsou požadavky na systém uspokojovány a rozhodnutí prosazována. Jedná se o pravidla hry, na jejichž základě jsou jednání členů politického systému legitimizována a přijímána velkou částí členů jako autoritativní a závazná. Pokud neexistuje minimální shoda v postojích ohledně podpory těchto základních pravidel (ústavních principů), nebude existovat dostatečná harmonie v jednání členů systému. D. Easton rozlišil mezi různými prvky režimu: principy, normami a procedurami, a institucemi. Principy režimu definují široké parametry, v nichž politický systém funguje; to znamená volbu, zda politické vztahy budou organizovány jako demokratické, autoritářské nebo podle jiných pravidel. Normy a procedury jednání zahrnují specifická pravidla, neboť demokracii lze organizovat různě (majoritně-konsociativně, reprezentativně-s referendy apod.). Politické instituce odkazují k základním politickým strukturám systému jako parlament, vláda, soudy apod.

Od politického režimu a jeho institucí odlišuje D. Easton konkrétní držitele politické moci, tedy premiéry, ministry, poslance apod. Hodnocení současných držitelů moci se může výrazně odlišovat od hodnocení instituce samotné, neboť držitelé moci jsou hodnoceni na základě konkrétních výstupů a s krátkodobou perspektivou; tuto podporu držitelům moci označoval jako specifickou podporu. Na druhé straně difúzní podpora politickým institucím a principům, na nichž jsou ustaveny, odkazuje k rezervoáru pozitivních postojů, které umožní občanům akceptovat a tolerovat výstupy, s nimiž nesouhlasí, nebo jdou dokonce proti jejich zájmům [Easton 1965: 273].¹⁸ D. Easton [c.d.: 215] požadoval, aby ve správně fungujícím systému občané podporovali nejen komunitu a principy (difúzní podpora), ale i držitele moci (specifická podpora). Důvodem tohoto požadavku bylo Eastonovo přesvědčení, že jestliže má politický systém zvládat konfliktní požadavky, musí členové systému nejen podporovat společné řešení problémů a řešení podle určitých pravidel hry, ale musí podporovat také vládu, neboť ta je odpovědná za konkrétní jednání při vyjednávání těchto řešení. Takovou podporu může vláda získávat manipulací, přesvědčováním, silou i dobrovolnou poslušností, ale v dlouhodobém pohledu by ji podle D. Eastona měla získat.

To, že lze analyticky rozlišit jednotlivé úrovně podpory, neznamená, že je lze odlišit v konkrétních případech a že jsou nezávislé. Teprve po významné diskusi v americké politologii v 70. letech mezi Arturem Millerem a Jackem

18 D. Easton ve svém pozdějším textu [Easton 1975: 446–453] považoval legitimitu – tedy přesvědčení o tom, že je správné a vhodné přijímat a poslouchat politickou autoritu – za jeden ze zdrojů difúzní podpory společně s důvěrou, že zájmy jedince vezmou politické autority v potaz.

Citrinem [Miller 1974a, b; Citrin 1974] je tento Eastonův požadavek na souběžnou podporu režimu a konkrétních držitelů moci považován za překonaný, neboť politický režim si může udržovat vysokou míru podpory, aniž by veřejnost konkrétním politikům důvěřovala a podporovala je [viz například Dalton 1998; Dalton 2004; Listhaug 1995]. Tato diskuse ukázala, že podpora politickému režimu, jeho principům, procesům a institucím může přetrvávat a jakoby transcendovat jednotlivé politiky-dočasné držitele moci a správce politické obce.

Důvody, proč politická nespokojenost a nízká podpora držitelů moci nezasahuje do legitimacy demokratického režimu, spočívají v jedné ze základních charakteristik demokracie: v pravidelně konaných volbách. V nich spočívá základní zdroj schopnosti demokratických režimů dlouhodobě přetrvávat, neboť volby jako hlavní způsob obsazování politických postů umožňují uzávorkovat podporu režimu od krátkodobých problémů a nespokojenosti s držiteli moci. Nespokojenost s vládní stranou či stranami je možné v následujících volbách vyjádřit a zbavit se vlády tak, aniž by došlo k ohrožení režimu. Demokracie tak mají možnost a schopnost se obrnit vůči nespokojenosti, protože „volby jsou vždy na dohled, což slibuje vytvoření alternativního společensko-hospodářského programu a alternativní vlády, aniž by se musel měnit režim“ [Linz, Stepan 1996: 79]. Personální a stranické výměny pak pomáhají institucionalizovat demokratickou legitimitu. Volby tak mohou mít z hlediska podpory režimu ozdravující účinek, neboť vláda je tu na určitou dobu a pak se může změnit. Je-li veřejnost s vládou nespokojena, hlasuje pro jiné strany a kandidáty, v něž vloží důvěru (i když potenciálně už se skepsí). Hodnocení legitimacy demokracie tak nemusí být vůbec zasaženo.

O vztahu legitimacy politického režimu a podpory konkrétním institucím, držitelům moci a jejich rozhodnutím lze uvažovat jako o dvou na sobě nezávislých postojích či jako o podmíněných nebo alespoň vzájemně souvisejících postojích.¹⁹ Podmíněnost obou postojů se objevuje ve studiích řady autorů, nejen u D. Eastona, ale například i u raného S. M. Lipseta (1981 [1960]). Na druhé straně příklady reálných demokratických režimů, s nimiž byli jejich občané dlouhodobě nespokojeni (například Itálie [viz Morlino, Tarchi 1996; Segatti 2006]), ukazují, že legitimita demokracie a nespokojenost s jejím fungováním jsou relativně autonomní koncepty [viz Dogan 1998]. Navíc od poloviny 90. let se daří autorům, kteří zkoumají vztahy mezi těmito postoji v nově demokratizovaných zemích, přesvědčivě ukazovat nezávislost

19 Řada autorů odmítala členění těchto dvou dimenzí buď proto, že tyto koncepty a z nich odvozené postojové dimenze jsou dvojznačné a zmatené [Kaase 1988], jejich měření obtížné [Loewenberg 1971] nebo dokonce, že je jedinci nejsou schopni rozlišit [Muller, Jukam 1977].

nejen těchto dvou dimenzí postojů, ale i existenci třetí významné dimenze postojů k politickému systému: politického odcizení.

2.3. Tři dimenze postojů k politickému režimu a jeho institucím: legitimita, odcizení a nespokojenost

Především americká společenskovední literatura uvažuje o politickém odcizení jako o komplementu politické legitimacy: ten, kdo nepovažuje režim za legitimní, je odcizený od tohoto režimu. Takový člověk požaduje změnu systému [například Citrin, McClosky, Shanks, Sniderman 1975; Muller, Jukam 1977; Seligson 1983].²⁰ Na druhé straně v Evropě je odcizení považováno za určitou vzdálenost od politiky jako takové, nikoli nutně od režimu. Tento druhý způsob uvažování využívají od poloviny 90. let Richard Gunther, José Montero a Mariano Torcal, kteří ukazují, že ve vztahu k politickému režimu a jeho institucím existují tři odlišné dimenze postojů, navíc s odlišnými důsledky pro politické chování [Gunther, Montero 2000, 2006; Montero, Gunther, Torcal 1997; v případě Portugalska viz Magalhaes 2005].²¹ První dvě dimenze se shodují s Eastonovým rozlišením na difúzní a specifickou podporu, zatímco třetí dimenze se týká odcizení od politiky.

Legitimita demokratického režimu odkazuje k přesvědčení, že současné (demokratické) instituce představují nejlepší možný způsob vládnutí. Má se jednat o stabilní a dlouhodobou orientaci, která je imunní vůči popularitě vlád a jejich stranickému složení; proto by neměla ani v čase variovat. Na druhé straně by bylo naivní předpokládat, že na otázky, které jsou velmi abstraktní (například souhlas s myšlenkou demokracie), lidé neodpovídají i s využitím vlastní zkušenosti. Proto by ti, kteří zažili autoritářský nebo totalitní režim, měli být schopni rozlišovat nejen mezi diktaturou a demokratickým režimem, ale i mezi legitimitou režimu a jeho efektivitou. Důsledkem odmítání demokratického režimu má být v politickém jednání lidí hlasování pro protisystémové strany.

Postoje tvořící druhou dimenzi postojů k politickému režimu a jeho institucím nazývají J. R. Montero, R. Gunther a M. Torcal [1997] politická nespokojenost. Tyto postoje jsou vlastně důsledkem srovnání toho, jak vláda funguje a jak by mohla fungovat. Politická nespokojenost se týká hodnocení

²⁰ S tímto přístupem nesouhlasím jak z teoretických důvodů, tak proto, že pro něj nelze nalézt oporu v datech (podrobněji viz kapitolu 4).

²¹ R. J. Dalton [Dalton 2004] a H. D. Klingemann [Klingeman 1999] se věnují podobnému problému, nicméně jejich postojové dimenze se týkají politické komunity, politického režimu a politických institucí (držitelů moci). Využívají pro své modely především dotazníkové šetření World Values Survey.

fungování systému a jeho institucí, například vlády, hospodářství nebo obecně demokracie v zemi. Proto by se politická nespokojenost měla v průběhu času měnit v závislosti na činnosti vlády, výkonnosti hospodářství apod. Hodnocení politických institucí a aktérů je navíc ovlivněno podporou politických stran: pozitivně je hodnotí stoupcem vládních stran a negativně stoupcem opozičních. Politická nespokojenost je tak částečně definovaná stranictvím, které slouží k interpretaci činnosti politických institucí a jejich hodnocení; logicky je proto spojena s hlasováním proti vládním stranám (tato zjištění odráží teorie ekonomického hlasování, podle níž ti, kteří hodnotí stav ekonomiky pozitivně, hlasují pro vládní strany; přehledově viz například [Duch, Stevenson 2008; Tucker 2006]). Politická nespokojenost nicméně nepředstavuje hrozbu pro demokracii, neboť přežití demokracie závisí na postojích k legitimitě režimu.

Třetí dimenzi postojů k politickému systému označují J. R. Montero, R. Gunther a M. Torcal jako politické odcizení. Tento soubor postojů představuje – obdobně jako politická nespokojenost – negativní hodnocení politických objektů, aniž by jejich zastávání ohrožovalo politický režim. Do tohoto souboru postojů zahrnují postoje jako vzdálenost od politiky, dobrovolná rezignace na politiku, nezájem, pocit vlastní neschopnosti a bezmoci, cynismus, nedůvěra, frustrace, odmítání a lhostejnost. Podle uvedených autorů představuje tato dimenze negativní aspekt tzv. pocitu politické efektivity,²² tedy vlastně pocit politické neefektivity. Odlišnost pocitu politické efektivity od legitimacy režimu a politické nespokojenosti spočívá v tom, že na rozdíl od nich se nejedná o hodnocení režimu a jeho fungování, ale jde o hodnocení vztahu jedince a politického systému [Magalhaes 2005: 977–978]. Politické odcizení vede k politické pasivitě, kterou lze registrovat nízkými hodnotami psychologického zapojení do politiky (nezájem o politiku, nesledování politiky v médiích a žádné diskuse o politice s rodinou a přáteli) a aktuálního zapojení do politického procesu, ať už formou členství v různých politických a nepolitických organizacích nebo klasickými formami politické participace, jako je účast a hlasování ve volbách [Gunther, Montero 2006].

22 Pocit politické efektivity je překladem anglického *sense of political efficacy*. M. Traxlerová a L. Rabušic [Traxlerová, Rabušic 2008] uvádějí obdobný problém s překladem tohoto pojmu v kontextu pocitu bezmocnosti a upozorňují, že v češtině používané slovo pocit je v angličtině překládáno pomocí slov *sense* a *feeling*. Protože čeština tyto dva významy neodlišuje, používám trošku neobratné vyjádření pocit politické efektivity.

2.4. Legitimita režimu, politické odcizení a nespokojenost I: empirické prozkoumání

V předchozích dvou částech této kapitoly jsem nastínil tři základní způsoby uvažování o postojích veřejnosti k legitimitě režimu a jeho institucím, které lze pomocí důrazu na negativní aspekt těchto postojů popsat jako: 1. jedno-dimenzionální přístup, kdy nedůvěra vůči politickým institucím znamená i nelegitimitu režimu [Miller 1974a, b]; 2. dvojdimenzionální přístup, který odlišuje nelegitimitu a nedůvěru/nespokojenost [Easton 1965, 1975; Citrin 1974]; 3. trojdimenzionální přístup, který odlišuje nelegitimitu, odcizení a nespokojenost [Montero, Gunther, Torcal 1997; Gunther, Montero 2006]. Jako nejlepší východisko úvah o postojích veřejnosti k politickému režimu a jeho institucím považuji trojdimenzionální přístup, protože rozlišuje různé stabilní a odlišnými faktory podmíněné skupiny postojů. Ty sice mohou v některých případech souviset, ale typickou situací je jejich nezávislost a nepodmíněnost. Proto tento přístup využiji jako východisko pro zkoumání dimenzionality postojů české veřejnosti k politickému režimu a jeho institucím.

Uvedené tři dimenze postojů byly v zahraničí analyzovány pro jihoevropské země Portugalsko a Španělsko [viz Magalhaes 2005; Montero, Gunther, Torcal 1997] a pro další země z tzv. třetí vlny demokracie [Gunther, Montero 2006]. V těchto zemích autoři ukázali, že se jedná o odlišné skupiny postojů s odlišnou dynamikou vývoje, a tedy i stabilitou. Tito autoři odlišili: 1. postoje k legitimitě demokracie, 2. odcizení od politiky a 3. nespokojenost s jejím fungováním a s politikou obecně. Zatímco měření legitimacy demokracie se zdá být při použití správných indikátorů relativně neproblematické, je měření zbylých dvou postojových dimenzí obtížnější, neboť jsou konceptuálně přetížené. Navíc výše uvedené studie používaly v některých případech odlišné indikátory, jejichž shrnutí obsahuje tabulka 2.1. Tato tabulka prezentuje zároveň i statistické metody analýzy, problémové proměnné a země, v nichž se zkoumání uskutečnila.

Empirické prozkoumání existence těchto tří postojových dimenzí v České republice bude probíhat takto: Nejprve provedu souhrnnou replikaci analýz uvedených v tabulce 2.1. Na základě jejich výsledků upozorním na problémy těchto analýz, především na zahrnutí otázky na spokojenost s fungováním demokracie. Následně budu argumentovat ve prospěch upravení teorie a operacionalizace dimenzí politické nespokojenosti a politického odcizení. Nakonec budu prezentovat analýzy, které ukazují existenci celkem čtyř dimenzí postojů k politickému režimu a jeho institucím. Výsledky těchto analýz vycházejí vstřícně množstvím zjištění z odborné literatury, jež nebyly v teorii R. Gunthera, J. R. Montera a M. Torcala zahrnuty. Takto upravená teorie

Tabulka 2.1 Přehled výzkumů dimenzí postojů k politickému režimu a jeho institucím.

Montero, Gunther, Torcal (1997)	Magalhaes (2005)	Gunther, Montero (2006)
<i>Legitimita režimu</i>		
Demokracie je nejlepší (LEG2)	Demokracie versus autoritářství (LEG1) Bez stran není demokracie Parlament neúčinný	Demokracie versus autoritářství (LEG1) Demokracie je nejlepší (LEG2)
<i>Politické odcizení</i>		
Politika je komplikovaná (EFF-IN6)	Politika je komplikovaná (EFF-IN6)	Politika je komplikovaná (EFF-IN6)
Zájem o politiku (POLZAJEM)	Zájem o politiku (POLZAJEM)	Politici se nezajímají (EFF-EX4)
Politici se nezajímají (EFF-EX4)	Politici se nezajímají (EFF-EX4)	Lidé nemají vliv (EFF-EX1)
Lidé nemají vliv (EFF-EX1)		
<i>Politická nespokojenost</i>		
Spokojenost s fungováním demokracie (SPOK4)	Spokojenost s fungováním demokracie (SPOK4)	Spokojenost s fungováním demokracie (SPOK4)
Spokojenost s hospodářstvím (SPOK2)	Spokojenost s hospodářstvím (SPOK2)	Spokojenost s hospodářstvím (SPOK2)
Spokojenost s vládou (SPOK3)	Spokojenost s vládou (SPOK3)	Spokojenost s politikou (SPOK1)
Spokojenost s politikou (SPOK1)		
<i>Metody</i>		
Analýza hlavních komponent (Varimax)	Analýza hlavních komponent (Varimax)	Analýza hlavních komponent (Varimax)
Korelační analýza (Pearson)		Korelační analýza (Tau-b) Konfirmační faktorová analýza
<i>Problémové proměnné</i>		
EFF-EX4	POLZAJEM	SPOK4
EFF-EX1		
<i>Země</i>		
Španělsko	Portugalsko	Španělsko, Portugalsko, Řecko, Maďarsko, Bulharsko, Chile, Uruguay

Poznámka: Přesné znění otázek viz studie uvedených autorů; v případě, že se jedná o otázky, které jsou použité v této publikaci, jsou označeny zkratkou v závorce a plné znění takové otázky je v Příloze 2.

postojů k politickému režimu a jeho institucím poskytuje přesnější nástroj ke zkoumání proměn postojů veřejnosti, neboť nesměšuje různé typy postojů s odlišnou dynamikou a zdroji do stejných dimenzí.

Souhrnná replikace analýz uvedených v tabulce 2.1 využila dotazníkové šetření ISSP 2006 – Role vlády IV., v němž byly obsaženy všechny potřebné

proměnné, pomocí nichž jsou operacionalizovány tři postojové koncepty (úplné znění otázek a nabízených odpovědí obsahuje Příloha 2). Dimenze legitimacy režimu je měřena pomocí dvou otázek, které jsou v tabulce 2.1 označeny jako „demokracie versus autoritářství“ a „demokracie je nejlepší“. Další dva indikátory, které používal P. Magalhaes [Magalhaes 2005], nebyly v šetření ISSP 2006 – Role vlády IV. k dispozici.

– LEG1: „Se kterým z následujících tvrzení souhlasíte? 1. Demokracie je systém vlády, který je lepší než jakýkoli jiný systém; 2. Za určitých okolností je autoritářský režim nebo diktatura lepší než demokracie; 3. Pro lidi, jako jsem já, je jedno, jaký režim vlády existuje“.

– LEG2: „Demokracie je nejlepší způsob vlády pro zemi, jako je ta naše.“

Dimenze politického odcizení je měřena pomocí otázky na zájem o politiku a pomocí tří indikátorů pocitu politické efektivity, resp. politického odcizení.²³

– POLZAJEM: „Jak moc se Vy osobně zajímáte o politiku?“

– EFF-IN6: „Někdy se politika zdá být tak komplikovaná, že lidé jako já nemohou opravdu rozumět tomu, co se děje.“

– EFF-EX4: „Politici se zajímají pouze o získání hlasů občanů, a nikoli o jejich názory.“

– EFF-EX1: „Hlas lidí, jako jsem já, nemá v tom, co dělá vláda, žádnou váhu.“

Dimenze politické nespokojenosti je měřena pomocí otázek, které jsou všechny založeny na evaluaci fungování politického systému, jeho výstupů a důvěře v hlavní politické instituce. Do tohoto souboru postojů jsou zařazeny jak hodnocení činnosti vlády, politické a ekonomické situace, tak fungování demokracie v zemi.

– SPOK1: „Do jaké míry jste spokojen/a s politickou situací v zemi?“

– SPOK2: „Do jaké míry jste spokojen/a s ekonomickou situací v zemi?“

– SPOK3: „Do jaké míry jste spokojen/a s dosavadní činností vlády?“

– SPOK4: „Jak jste celkově spokojen/a s fungováním demokracie v zemi?“

Odlišnost těchto postojových dimenzí byla prozkoumána pomocí analýzy hlavních komponent (PCA), jež umožňuje zjistit, zda existují výše naznačené tři dimenze postojů²⁴ a jaké jsou vazby mezi těmito dimenzemi. PCA totiž

23 Odborná literatura rozlišuje vnitřní a vnější pocit politické efektivity. Oba pocity odkazují k přesvědčení jedince o jeho schopnostech ovlivňovat politický proces, ale z odlišných důvodů. Zatímco u pocitu vnitřní politické efektivity vychází toto přesvědčení ze schopností, zájmu a sebedůvěry jedince, tak v případě pocitu vnější politické efektivity z jeho přesvědčení o responzivité politických institucí na požadavky lidí (podrobněji viz kapitulu 4).

24 A. Field [Field 2003: 447] upozorňuje, že výsledky PCA není možné zevšeobecňovat na celou populaci. Pro zevšeobecnění je nutné provést více sběrů dat. Vzhledem k neplnění většiny předpokladů pro statistickou inferenci v sociálněvědním výzkumu není tento argument znepokojivý a troufám si zobecnit zjištění na celou populaci na základě totožných výsledků z let 2004 a 2006.

Tabulka 2.2 Dimenze postojů k politickému režimu a jeho institucím v roce 2006: replikace souhrnného modelu Gunthera, Montera, Torcala a Magalhaese (výsledky PCA s rotací Varimax).

	Legitimita	Odcizení	Ne/spokojenost
LEG1	0,81	0,10	0,01
LEG2	0,86	0,03	0,02
POLZAJEM	0,37	0,50	-0,09
EFF-IN6	-0,02	0,70	-0,09
EFF-EX4	0,18	0,62	0,16
EFF-EX1	-0,11	0,58	0,32
SPOK1	-0,01	0,03	0,85
SPOK2	0,30	0,06	0,71
SPOK3	0,00	0,10	0,81
SPOK4	0,63	0,03	0,39
Vysvětlený rozptyl (celkem=57,3 %)	20,7	14,9	21,7

Zdroj: ISSP 2006 (vážená data).

Poznámka: Tučně jsou označeny hodnoty položek, které tvoří jednotlivé faktory. Prezentována je tzv. rotovaná matice komponent (rotated component matrix). Výběr případů do analýzy metodou LISTWISE. Míra KMO = 0,71.

umožňuje nahradit více vzájemně spjatých proměnných menším počtem nepřímě pozorovaných faktorů (komponent či dimenzí). Ty lze chápat jako latentní proměnné, které stojí v pozadí analyzovaných proměnných. Tyto latentní faktory mohou, ale nemusí být zkorelované. Hlavním výstupem PCA je tabulka, která ve sloupcích obsahuje nově vypočtené faktory a jejich vztah k původním proměnným. Tento vztah reprezentuje tzv. faktorová zátěž, která je Pearsonovým korelačním koeficientem mezi původní proměnnou a nově vytvořeným faktorem. Čím více se tato faktorová zátěž blíží hodnotě plus nebo minus 1, tím více konkrétní proměnná s daným faktorem souvisí; hodnoty nula znamenají nezávislost. Umocněním hodnoty faktorové zátěže se získá měřítko substantivního významu dané proměnné pro faktor, tedy to, nakolik proměnná daný faktor vysvětluje [viz Field 2000; Hendl 2004].

Výsledky analýzy hlavních komponent shrnuje tabulka 2.2, která částečně potvrzuje předchozí zjištění o existenci tří různých postojových dimenzí. První dvě proměnné měří úroveň podpory demokratickému režimu (*koncept legitimacy režimu*).²⁵ Další čtyři proměnné měří nezájem o politiku, pocit nízké

25 Proměnná LEG1 má nominální charakter, který je pro analýzu hlavních komponent nevhodný. V analýzách je tato proměnná dichotomizována na stoupence demokracie versus ostatní respondenty, nicméně pou-

responzivity politického systému, vlastní pocit nedostatečnosti a neschopnosti ovlivňovat politiku (*koncept politické odcizení*). Poslední čtyři proměnné měří spokojenost s těmi, kteří zastávají vládní funkce, a s výstupy jejich činnosti (*koncept politická nespokojenost*). Některé proměnné nicméně netvoří pouze jednu postojovou dimenzi. Jedná se především o spokojenost s fungováním demokracie v zemi (SPOK4) a zájem o politiku (POLZAJEM). Toto zjištění není náhodné, opakovalo se i při replikaci této analýzy na datech z roku 2004 (ISSP 2004 – Občanství) a naznačily je i předchozí analýzy jiných autorů (viz tabulku 2.1).

Analýzy R. Gunthera s J. R. Monterem [Gunther, Montero 2006] – obdobně jako uvedená replikace – ukazovaly ambivalentní pozici proměnné SPOK4 (spokojenost s fungováním demokracie v zemi) mezi dimenzemi legitimacy a politické nespokojenosti. Důvodů této ambivalence je několik. Za prvé tato otázka směšuje dvě věci: ideál fungování demokracie a hodnocení ideálu vůči současnému stavu. Proto může nastat situace, kdy stejný režim hodnotí idealista negativně a realista pozitivně, protože každý používá odlišný standard pro hodnocení [viz též Rose, Mischler, Haerpfer 1998: 100]. Důsledkem je skutečnost, že není možné říci, zda osoba, která je nespokojena s fungováním demokracie, preferuje jiný režim než ten současný, a tudíž, zda je ohrožena legitimita režimu.

Za druhé tato proměnná měří také reakci lidí na konkrétní politické procesy v jejich zemi, a je tudíž silně ovlivněna hodnocením vlády [Anderson et al. 2005; Anderson, Guillory 1997; Canache, Mondak, Seligson 2001]. Za třetí tato proměnná musí jakoby z principu být alespoň částečně ve vztahu s proměnnými, které měří legitimitu režimu: spokojenost s fungováním demokracie v zemi totiž mohou vyjadřovat obtížně ti respondenti, pro něž je demokracie nelegitimní režim. Proměnná spokojenost s fungováním demokracie (SPOK4) proto neměří ani difúzní, ani specifickou podporu, neboť se snaží podchytit hodnocení fungování režimu, jež překračuje činnost jednotlivých vlád, ale toto hodnocení je vždy zkreslené hodnocením vlády [Linde, Ekman 2003; Canache, Mondak, Seligson 2001]. Podle B. Westle dokonce tato proměnná měří difúzní specifickou podporu [Westle 2007: 115–119]. Proto by neměla být využívána pro měření postojové dimenze politické nespokojenosti, ani odmítání legitimacy demokracie.

Druhá proměnná, která měla také ambivalentní pozici mezi dvěma po-

žití dichotomické proměnné není v analýzách hlavních komponent také doporučováno. Vzhledem k tomu, že tuto proměnnou považuji za nevhodnější indikátor politické legitimacy (viz kapitolu 3) a že tato proměnná byla použita autory, jejichž studie replikuji, jsem tuto proměnnou v analýzách ponechal. Provedl jsem analýzy i bez této proměnné; ty potvrdily, že její použití neovlivnilo směr a sílu faktorových zátěží ostatních proměnných.

stojovými dimenzemi, měřila zájem o politiku (POLZAJEM). Obdobné výsledky zaznamenal již P. Magalhaes [Magalhaes 2005]; naopak J. R. Montero, R. Gunther a M. Torcal [Montero, Gunther, Torcal 1997] nikoli. Využití této proměnné pro konstrukci dimenze politické odcizení se proto může na základě uvedených analýz dat zdát sporné. Na druhé straně souvislost zájmu o politiku s indikátory pocitu vnitřní politické efektivity naznačuje, že tato proměnná může být jeho indikátorem. Mnohem relevantnější námitka proti využití proměnné POLZAJEM může spočívat v tvrzení, že ve skutečnosti neměří postoj, ale spíše politické jednání (spor o to, zda považovat zájem o politiku za formu politické participace viz například [Allum 1995: 128–131; Uhlaner 2001; Rosenstone, Hansen 2003]). Tuto námitku nepovažuji za relevantní. Zastánci tvrzení, že zájem o politiku vyjadřuje formu politické participace, považují za formy politické participace i psychologické stavy a sledování politiky v médiích, což je neospravedlnitelné rozšiřování konceptu politické participace.

J. R. Montero, R. Gunther a M. Torcal se museli vypořádat ještě s jedním významným zdrojem nečistoty v empirickém naplnění jejich teorie: položky, které měřily pocit vnější politické efektivity, výrazně korelovaly s indikátory postojové dimenze politická nespokojenost [Montero, Gunther, Torcal 1997: 143]. Zatímco v dalších studiích [Magalhaes 2005; Gunther, Montero 2006] problém s těmito indikátory nebyl výrazný, výsledky analýz na českých datech (šetření ISSP 2006 – Role vlády IV. a ISSP 2004 – Občanství) naznačily, že otázky, které měří pocit vnější politické efektivity, zároveň sytí postojovou dimenzi politické nespokojenosti. Analýzy na datech ISSP 2004 – Občanství potvrdily ještě výrazněji dvojitou orientaci těchto otázek. Považuji tedy za správné začít uvažovat o uvedených třech postojových dimenzích částečně jiným způsobem, který využívá zjištění celé řady autorů o tom, že pocit politické efektivity má dvě dimenze: vnitřní (přesvědčení o vlastních schopnostech chápat a participovat na politice a zájem to činit) a vnější (přesvědčení o tom, že politici a instituce reagují na požadavky občanů) [Weatherford 1987, 1992; Craig, Niemi, Silver 1990]. Z tohoto důvodu považuji za chybné slučovat tyto dvě dimenze do jedné (politické odcizení) a navrhuji proto rekonceptualizaci Guntherovy, Monterovy a Torcalovy teorie postojů k politickému režimu a jeho institucím a jejího měření.

2.5. Legitimita režimu, politické odcizení a nespokojenost II: rekonceptualizace a její empirické prozkoumání

R. Gunter a J. R. Montero [Gunter, Montero 2006: 16] zacházejí velmi volně především s dimenzí politického odcizení, jež podle nich zahrnuje jak vnitřní a vnější pocit politické efektivity, tak důvěru v politické instituce, ať už v klasické evropské podobě nebo ve verzi, kterou začala používat michiganská škola volebních studií. Nedostatkem této konceptualizace je, že považuje důvěru v politické instituce za indikátory, které nejsou ovlivněny stranictvím respondenta a držitelů moci, resp. že ovlivněny být mohou, ale v zanedbatelné míře. Tento směr uvažování o důvěře v politické instituce byl s velkou pravděpodobností způsoben tím, že michiganská škola volebních studií začala používat otázky, které označila jako indikátory institucionální důvěry, přestože tyto otázky fungují spíše jako indikátory pocitu politické efektivity. Naopak evropský směr měření důvěry v politické instituce používá přímý dotaz na míru důvěry v konkrétní instituce, čímž dochází ke směšování důvěry s hodnocením činnosti instituce [podrobněji viz Lyons 2009].

Mnohem důležitější však je, že R. Gunter a J. R. Montero [Gunter, Montero 2006] rozlišují dvě poddimenze politického odcizení: institucionální odcizení (*institutional disaffection*) a odpojení od politiky (*political disengagement*). Tento krok je správný, neboť bere v potaz odlišnost pocitu vnitřní a vnější politické efektivity, které poddimenze politického odcizení tvoří (přehled konceptů a indikátorů podává tabulka 2.3). Jsem nicméně přesvědčen o tom, že o obou těchto poddimenzích je nutné uvažovat jako o svébytných a konstitutivních dimenzích postojů k politickému režimu a jeho institucím. Proto moje rekonceptualizace spočívá v rozlišení čtyř dimenzí postojů k politickému režimu a jeho institucím: 1. legitimita režimu, 2. institucionální odcizení, 3. individuální odcizení a 4. nespokojenost. Oprávněnost tohoto rozlišení může potvrdit nejen analýza hlavních komponent, jejíž výsledky budou prezentovány ke konci této kapitoly, ale především analýzy vývoje, stability a zdrojů jednotlivých postojových dimenzí, jimž se věnují navazující kapitoly.

Důvody, proč nelze směšovat obě dimenze politického odcizení, jsou dva. Za prvé mají tyto dimenze politického odcizení odlišné objekty, k nimž se hodnocení vztahuje. Základní rozlišení objektů postojové orientace při zkoumání obecných politických postojů představili na počátku 60. let Gabriel Almond a Sydney Verba [Almond, Verba 1963]. Ti odlišili všeobecný objekt (typ politického systému), objekty na vstupu a výstupu politického systému (politické instituce a aktéry) a jedince (občany) [v češtině viz Skovajsa 2006]. Zatímco institucionální odcizení je důsledkem hodnocení responzivity po-

litického systému a týká se tedy především politických stran, politiků, parlamentu a vlády, tak individuální odcizení se týká především pozice jedince vůči systému, resp. role v politice, o níž si každý jedinec myslí, že by měl či je schopný hrát. Institucionální odcizení se vztahuje ke stejným objektům hodnocení jako postoje, jež tvoří dimenzi politické nespokojenosti, tedy důvěra jednotlivým politickým institucím, hodnocení činnosti vlády, stavu ekonomiky a politiky obecně. Další konceptuální a významové odlišnosti obou dimenzí politického odcizení jsou detailně popisány v kapitole 4.

Za druhé mají tyto dimenze politického odcizení odlišné zdroje, stabilitu a důsledky, což je mimo jiné zapříčiněno tím, že se liší v objektu hodnocení (detailně se těmto odlišnostem věnují kapitoly 4, 7 a 9). Teoretická argumentace, která zdůvodňuje existenci odlišností v důsledcích těchto postojů, využívá teorii Alberta Hirschmana o tom, jak se jedinci vypořádávají s nespokojeností s fungováním organizací [Hirschman 1970]. A. Hirschman v knize *Exit, Voice, and Loyalty* rozlišil dvě základní strategie reakce na nespokojenost s fungováním dané organizace: strategii vyjádření názoru (*voice*) a strategii odchodu (*exit*). Základní princip reakce záleží na dostupnosti strategie odchodu: jestliže je možné snadno ze vztahu odejít, je strategie vyjádření názoru méně často používaná. Do hry ale vstupuje i loajalita, neboť ovlivňuje zvažování nákladů obou strategií. Jestliže je člověk k organizaci loajální, pravděpodobnost použití strategie odchodu klesá. O konceptech politické nespokojenosti a individuálního odcizení lze uvažovat jako o dvou ideálnětypických způsobech reakce na nespokojenost s fungováním politických institucí (nikoli režimu): změnit vládu, nebo rezignovat. Tato reakce je umožněna a zprostředkována stranictvím, resp. využitím opozičních stran k vyjádření nespokojenosti ve volebním procesu.

Obě dimenze politického odcizení (institucionální odcizení a individuální odcizení) se ale liší v tom, jakého objektu se hodnocení týká. V případě institucionálního odcizení se jedná o vztah k politickým institucím a aktérům, zatímco individuální odcizení od politiky se týká jedince. Proto důsledkem institucionálního odcizení není pouze odchod a neúčast na politických aktivitách, ale i strategie vyjádření nespokojenosti hlasováním pro opoziční strany. Hodnocení rezponzivity politického systému totiž částečně závisí na tom, která strana je ve vládě a která v opozici. V tomto smyslu je institucionální odcizení na pomezí mezi politickou nespokojeností a individuálním odcizením od politiky (o tom, že institucionální odcizení má blízko k dimenzi politické nespokojenosti, svědčí výsledky analýz prezentované v tabulkách 2.4 a 2.5).

Využití členění objektů politických postojů podle G. Almonda a S. Verby [Almond, Verba 1963] a reakce na nespokojenost A. Hirschmana [Hirschman

Tabulka 2.3 Rekonceptualizace postojů k politickému režimu a jeho institucím.

Gunther, Montero (2006)	1	2	3	
Postojová dimenze	ne/legitimita režimu	politické odcizení (institucionální odcizení a odpojení od politiky)	politická nespokojenost	
Postojové indikátory	nízká legitimita demokratického režimu	nízká úroveň pocitu vnitřní a vnější politické efektivity, nedůvěra v politické instituce, nezájem o politiku	nespokojenost s vládou, politikou a hospodářstvím	
Linek	1	2	3	4
Postojová dimenze	ne/legitimita režimu	politické odcizení (institucionální odcizení)	politické odcizení (osobní odpojení od politiky)	politická nespokojenost
Postojové indikátory	nízká legitimita demokratického režimu	nízká úroveň pocitu vnější politické efektivity	nízká úroveň pocitu vnitřní politické efektivity a nízký zájem o politiku	nespokojenost s vládou, politikou a hospodářstvím a nedůvěra v politické instituce
Postojová orientace (Almond, Verba 1963)	všeobecné objekty	objekty na vstupu a výstupu	jedinec	objekty na vstupu a výstupu
Strategie reakce na nespokojenost (Hirschman 1970)	–	odchod a vyjádření nespokojenosti	odchod	vyjádření nespokojenosti
Role stranictví	ano – v případě dostupnosti organizované alternativy	ano – minimální	ne	ano – velká
Důsledky pro volební chování	hlasování pro protirežimní strany	neúčast ve volbách a hlasování pro opoziční strany	neúčast ve volbách	hlasování pro opoziční strany

Zdroj: Autor.

1970] umožňuje rekonceptualizovat Guntherovu, Monterovu a Torcalovu teorii postojů k politickému režimu, jeho institucím a aktérům (viz tabulku 2.3). Základní změna spočívá v rozšíření počtu postojových dimenzí ze tří na čtyři. Toto rozšíření se týká původní dimenze politické odcizení, která je nově pojímána jako složená ze dvou dimenzí. Zároveň považuji důvěru v politické instituce za proměnnou, která hodnotí výkonnost daných institucí a jako taková je silně definována stranictvím. Dostupné analýzy naznačují, že je oprávněnější považovat důvěru v politické instituce za proměnnou, jež tvoří dimenzi politická nespokojenost [Craig, Niemi, Silver 1990]. Na základě argumentace v předchozí části není využita otázka na spokojenost s fungováním demokracie v zemi (SPOK4), neboť směšuje dva odlišné způsoby

hodnocení. Tabulka 2.3 prezentuje jednotlivé postojové dimenze, jejich operacionalizaci a důsledky.

Zhodnocení této teoretické rekonceptualizace bude provedeno na dvou datových souborech z let 2004 a 2006, které obsahují dostatečné množství indikátorů jednotlivých postojových dimenzí (ISSP 2004 – Občanství a ISSP 2006 – Role vlády IV.). Bohužel ne všechny indikátory byly použity v jednom šetření, a proto budou prezentovány analýzy na obou datových souborech zvlášť. Tyto analýzy se budou lišit pouze v tom, že používají některé proměnné a jiné ne; specifikace modelů je úplně stejná (úplné znění otázek použitých k operacionalizaci uvedených čtyř postojových dimenzí obsahuje Příloha 2).

Koncept legitimacy režimu je měřen pomocí dvou již dříve uvedených proměnných LEG1 a LEG2, k nimž je přidána ještě třetí.

- LEG3: „Raději bych žil/a v našem současném systému vlády než jakémkoli jiném.“

Institucionální odcizení je měřeno pomocí tří proměnných, které jsou v literatuře označovány jako indikátory pocitu vnější politické (ne)efektivity a které podle analýz, o nichž referuje podrobně kapitola 4, nejlépe sytí tuto postojovou dimenzi.

- EFF-EX4: „Politici se zajímají pouze o získání hlasů občanů, a nikoli o jejich názory.“
- EFF-EX5: „Obecně řečeno, ti, které zvolíme do veřejných úřadů, ztrácejí velmi rychle kontakt s občany.“
- EFF-EX8: „Nemyslím si, že se vláda zajímá o to, co si myslí lidé jako já.“

Individuální odcizení od politiky je měřeno pomocí zájmu o politiku (POL-ZAJEM) a dalších tří proměnných, které jsou v literatuře označovány jako indikátory pocitu vnitřní politické (ne)efektivity a které podle analýz, o nichž referuje podrobně kapitola 4, nejlépe sytí tento postoj.

- EFF-IN1: „Mám pocit, že docela dobře rozumím důležitým politickým problémům naší země.“
- EFF-IN3: „Domnívám se, že bych byla/a stejně úspěšná ve veřejné funkci jako jiní lidé.“
- EFF-IN4: „Považuji se za dostatečně kvalifikovaného/ou k účasti v politice.“

Politická nespokojenost je měřena pomocí již výše uvedených proměnných SPOK1, SPOK2 a SPOK3 a pomocí důvěry ve dvě politické instituce. Důvěra v politické instituce je měřena pomocí otázky na důvěru ve dvě základní politické instituce.

- TRUST-G: „Vláda.“
- TRUST-P: „Parlament.“

Nejprve bude provedena analýza hlavních komponent na datech za rok 2006 a následně i na datech z roku 2004, kdy k analyzovaným 13 proměnným

Tabulka 2.4 Dimenze postojů k politickému režimu a jeho institucím v roce 2006 (výsledky PCA s rotací Varimax).

	Legitimita	Institucionální odcizení	Individuální odcizení	Nespokojenost
LEG1	0,79	0,09	0,10	-0,03
LEG2	0,86	-0,03	0,15	0,02
LEG3	0,67	-0,04	0,03	0,20
EFF-EX4	0,01	0,81	-0,01	0,12
EFF-EX5	0,00	0,80	-0,01	0,11
EFF-EX8	0,01	0,72	0,11	0,11
EFF-IN1	-0,02	0,09	0,81	0,00
EFF-IN3	0,08	-0,01	0,71	0,06
EFF-IN4	0,09	0,04	0,82	0,10
POLZAJEM	0,17	0,00	0,76	-0,01
SPOK1	-0,01	0,13	-0,01	0,85
SPOK2	0,22	0,10	0,12	0,72
SPOK3	0,01	0,15	0,04	0,82
Vysvětlený rozptyl (celkem = 63,5 %)	12,8	10,2	23,5	17,1
Korelace faktorů (při rotaci Oblimin)	Legitimita	Institucionální odcizení	Individuální odcizení	Nespokojenost
Legitimita	-	0,02	0,21	0,15
Institucionální odcizení	-	-	0,08	0,26
Individuální odcizení	-	-	-	0,10

Zdroj: ISSP 2006 (vážená data).

Poznámka: Tučně jsou označeny hodnoty položek, které tvoří jednotlivé faktory. Prezentována je tzv. matice vzorců (pattern matrix). Výběr případů do analýzy metodou LISTWISE. Míra KMO = 0,73. Korelace faktorů v případě rotace Oblimin jsou prezentovány na konci tabulky (faktorové zátěže při jejím použití jsou mírně odlišné).

budou přidány ještě dvě další proměnné, jež měří důvěru ve vládu a parlament. Vzhledem k tomu, že v roce 2006 dotazníkové šetření ISSP 2006 – Role vlády VI neobsahovalo dotaz na míru důvěry v politické instituce, je nutné k prokázání toho, že důvěra v politické instituce je součástí postojové dimenze politická nespokojenost, provést obdobnou analýzu na datech z roku 2004. Na druhé straně není možné pro analýzy z roku 2004 použít proměnnou LEG1, neboť nebyla dotazována. Tabulka 2.4 obsahuje výsledky analýzy hlavních komponent na datech z roku 2006, z nichž je vidět zřetelná existence čtyř dimenzí postojů. Při replikaci úplně stejné specifikace modelu v roce 2004 jsou výsledky velmi podobné (viz tabulku 2.5). Tyto výsledky naznačují vysokou stabilitu tohoto členění postojů. Zároveň tyto výsledky potvrzují, že

Tabulka 2.5 Dimenze postojů k politickému režimu a jeho institucím v roce 2004 (výsledky PCA s rotací Varimax).

	Legitimita	Institucionální odcizení	Individuální odcizení	Nespokojenost
LEG2	0,83	-0,12	0,10	0,11
LEG3	0,77	0,05	-0,01	0,27
EFF-EX4	-0,04	0,77	0,03	0,23
EFF-EX5	-0,08	0,80	-0,02	0,19
EFF-EX8	0,05	0,76	0,06	0,13
EFF-IN1	0,05	0,00	0,69	-0,02
EFF-IN3	-0,07	-0,03	0,82	0,03
EFF-IN4	-0,09	0,04	0,82	0,15
POLZAJEM	0,28	0,07	0,66	-0,02
SPOK1	0,11	0,09	0,03	0,82
SPOK2	0,02	0,14	0,11	0,78
SPOK3	0,07	0,13	0,05	0,84
TRUST-G	0,21	0,24	-0,03	0,72
TRUST-P	0,24	0,36	-0,02	0,58
Vysvětlený rozptyl (celkem = 63,6 %)	7,2	11,8	15,9	28,7
Korelace faktorů (při rotaci Oblimin)	Legitimita	Institucionální odcizení	Individuální odcizení	Nespokojenost
Legitimita	-	0,05	0,09	0,27
Institucionální odcizení	-	-	0,04	0,40
Individuální odcizení	-	-	-	0,07

Zdroj: ISSP 2004 (vážená data).

Poznámka: Tučně jsou označeny hodnoty položek, které tvoří jednotlivé faktory. Prezentována je tzv. matice vzorců (pattern matrix). Výběr případů do analýzy metodou LISTWISE. Míra KMO = 0,78. Korelace faktorů v případě rotace Oblimin jsou prezentovány na konci tabulky (faktorové zátěže při jejím použití jsou mírně odlišné).

důvěra ve vládu a důvěra v parlament je součástí skupiny postojů, která je označována jako politická nespokojenost.

Uvedené faktory nejsou na sobě úplně nezávislé (viz hodnoty korelace faktorů mezi sebou při rotaci Oblimin ve spodní části tabulek 2.4 a 2.5), přestože studie P. Magalhaese [Magalhaes 2005] a R. Guntera a J. R. Montera [Gunther, Montero 2006] prezentovaly postojové dimenze jako na sobě nezávislé.²⁶ Ohledně korelace faktorů lze považovat model pro data z roku

26 Důvodem je s velkou pravděpodobností skutečnost, že uvedení autoři prezentovali výsledky na základě PCA s Varimax rotací, jež předpokládá nezávislost extrahovaných faktorů. Při rotaci Oblimin se umožňuje,

2006 za přesnější, neboť v modelu pro rok 2004 jsou využity pouze dva indikátory legitimacy režimu, které navíc částečně měří i spokojenost s reálným fungováním demokracie; tato poznámka se týká především proměnné LEG3 (viz kapitolu 3).²⁷ Proto s velkou pravděpodobností v modelu pro rok 2004 silně souvisejí dimenze legitimacy a politické nespokojenosti. Tyto analýzy dále ukazují, že dimenze legitimacy politického režimu částečně souvisí s individuálním odcizením od politiky a politickou nespokojeností a že politická nespokojenost souvisí s institucionálním odcizením.

Ohledně vztahu mezi politickou nespokojeností a institucionálním odcizením jsou tyto výsledky očekávatelné, neboť jsem v této kapitole naznačil teoretickou souvislost mezi oběma postojovými dimenzemi. Vztah mezi legitimitou režimu a individuálním odcizením (v modelu pro rok 2006 byla korelace 0,21) může znamenat, že psychologické odcizení od politiky s velkou pravděpodobností vede k pocitu, že současný režim je nelegitimní, resp. že přesvědčení o nelegitimitě režimu vede k rezignaci na politiku. Vztah mezi postojovými dimenzemi legitimacy demokracie a politickou nespokojeností (hodnoty Pearsonova korelačního koeficientu mezi oběma faktory dosahují 0,15 a 0,27) může mít dvě interpretace. Korelace obou postojových dimenzí může být způsobena tím, že nespokojenost s politikou souvisí s odmítáním demokratického režimu, a zároveň tím, že spokojenost s politikou částečně souvisí s vyjadřováním legitimacy současnému režimu. Dokonce lze uvažovat v duchu lipsetovské logiky o kauzálním vztahu, že nespokojenost s politikou a fungováním hlavních politických institucí vede k poklesu legitimacy režimu. Zároveň je ale obtížné si představit člověka v demokratickém režimu, který jej odmítá a zároveň důvěřuje vládě a parlamentu nebo je spokojen s politikou.

2.6. Závěr

V této kapitole jsem ukázal odlišnost čtyř dimenzí postojů k politickému režimu a jeho institucím. Jsou jimi legitimita politického režimu, institucionální odcizení, individuální odcizení od politiky a politická nespokojenost. Na základě teoretické argumentace, která odlišuje legitimitu politického režimu a hodnocení efektivity jeho fungování a která ukazuje určitou nekonzistent-

aby faktory byly zkorelované. R. Gunther a J. R. Montero [Gunther, Montero 2006] prováděli zároveň konfirmační faktorovou analýzu, která potvrdila relativní nezávislost faktorů, neboť nejvyšší hodnota korelace mezi dvěma z uvedených tří faktorů byla 0,07.

²⁷ Na druhé straně je-li v modelu pro rok 2006 vynechána proměnná LEG3 a jsou-li použité pouze proměnné LEG1 a LEG2, korelace mezi faktory se nezmenší.

nost v konceptualizaci dalších dimenzí postojů k politickým institucím [viz např. Gunther, Montero 2006], jsem přistoupil k jejich částečné teoretické rekonceptualizaci. Ta spočívá jednak v rozčlenění dimenze politického odcizení na dvě (institucionální a individuální odcizení), jednak v odlišné pozici, která je přisouzena konceptu důvěry v politické instituce, konkrétně ve vládu a parlament.

Z metodologického hlediska tato kapitola demonstrovala, že některé otázky používané v dotazníkových šetřeních, o nichž se běžně předpokládá, že měří legitimitu politického režimu, měří zároveň i spokojenost s politikou a fungováním konkrétních politických institucí. Toto zjištění se týká především otázky na spokojenost s fungováním demokracie v zemi, o jejíž schopnosti měřit míru podpory režimu ve veřejnosti již dříve někteří autoři pochybovali [Anderson et al. 2005; Anderson, Guillory 1997; Linde, Ekman 2003].

Existenci čtyř odlišných postojových dimenzí k politickému režimu a jeho institucím využiju ve zbývajících kapitolách knihy, v nichž se zaměřím na jednotlivé dimenze těchto postojů. Konkrétně se jednotlivé kapitoly první části knihy věnují legitimitě demokratického režimu, institucionálnímu a individuálnímu odcizení a politické nespokojenosti. V těchto kapitolách ukážu nejen úroveň zastávání těchto postojů v české společnosti, ale i zdroje těchto postojů. Tři kapitoly ve druhé části knihy popisují důsledky těchto postojů na volební chování. Právě při pohledu na důsledky těchto postojů ve volebním chování vyplyne důležitost teoretického a empirického rozlišení těchto postojových dimenzí.